

ÇINARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerezayeva@yahoo.com.tr

HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA DƏRVIŞ OBRAZI

Romantiklərin yaradıcılığında mifik obrazlara maraq daha genişdir və üstünlük təşkil edir. Bu Hüseyn Cavidin yaradıcılığında da özünü göstərir. Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin əsərləri folklor nümunələrinin işlənməsi baxımından zəngin, dolğun və əhatəlidir. Folklor nümunələri, mifoloji obrazlar, insani dəyərlərin ifadəsi Hüseyn Cavidin əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Romantik şair yaradıcılığında mifoloji obrazlara üstünlük vermişdir. Bu məqalədə Hüseyn Cavidin əsərlərində işlənən dərviş obrazı tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Burada nəzəri fikirlər “Şeyx Sənan” əsərindən verilən nümunələrlə göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı yeni, maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, romantik, folklor, mifologiya, Dərviş.*

Bütün dövrlərdə milli kimliyimizi, folklorumuzu qoruyub saxlamaq xüsusilə zəruridir. Şübhəsiz ki, yüz illərlə yaşayan ədəbi nümunələrin bu qədər uzun yaşamasının siri onların mahiyyətindəki obrazların mükəmməlliyində, xalq həyatına bağlılığında və onun xalq tərəfindən yaşadılmasında, obrazlı söz və ifadələrin zənginliyindədir. Bu zəngin söz xəzinəmiz ağızdan-ağıza keçərək Azərbaycan türklərinin ruhunu yaşadaraq zəmanəmizə gəlib çatmışdır.

Folklor nümunələrimiz sonrakı dövrlərdə böyük sənətkarların yaradıcılıq yoluna işıq salmış, onları istiqamətləndirmiş, əsərlərinə xüsusi gözəllik qatmışdır.

Folklorun qədim və geniş yayılmış nümunələrindən olan mifik obrazlar romantik şair və yazıçıların yaradıcılığında daha çox özünü göstərir. Demək olar ki, onların yaradıcılığında daha geniş işlənmiş və üstünlük təşkil etmişdir. “Azərbaycan romantikləri folklor nümunələrini millilik məzmunu, xəlqilik mahiyyəti daşımalarına görə qiymətləndirir, onlara məhz bu cəhətdən üstünlük verirdilər” [5, s. 42]. Bütün dövrlərdə mifik obrazlardan bəhrələnmə, təsirlənmə yazıçı və şairlərin yaradıcılığında özünü göstərmişdir. “Çünki mifoloji təfəkkür bəşər tarixinin bizə məlum olan ilkin inam və etiqadlarının toplusudur. Sənətkarın mif mətnləri və süjetlərinə üz tutması mənsub olduğu xalqın inam və etiqadlarını yalnız formal şəkildə yenidən yaratmaq məqsədi daşımır, həmçinin mənəviyyətə təsir və yaşanılan çox əski tarixə yanaşma tərzini öyrədir” [9, s. 63].

Mif bütün dövrlərdə bədii ədəbiyyatda özünü geniş formada göstərmişdir. Mif insan təfəkkürünün məhsuludur. Bu məhsulun yazılı ədəbiyyatın formalaşmasına böyük təsiri var. Mifologiya ilə bağlı obrazlardan biri də Dərvişdir. Fars sözü olan Dərviş demək olar ki, bütün müsəlman ölkələrinin dillərində işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində Dərviş “yoxsul”, “kasıb”, “fağır” mənasında verilib. Ama buna baxmayaraq, Dərvişlər tam dəyişik həyata və geniş düşüncəyə sahibdirlər.

Dərvişlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də səyyah olmalarıdır. Belə ki, Dərvişlərin qaldıqları, gecələdikləri yerlər Məscidlər, xaraba və viranələr bu kimi digər yerlər olub. Həmçinin səyyah Dərvişlər mağaralarda yerləşirdilər. Dərvişlərin bu kimi səfərlə-

rinin səbəbi belə izah olunur: “Dərviş səfərinin məqsədi əziyyət çəkmək, nəfisi çətinliklərə alışdırıb öyrətmək, məlumatsız və yaxşı hal sahibi olan kəslərlə görüşüb onlardan faydalanmaq, Allahın böyüklüyünü göstərən dəyişik şeylər görüb ibrət götürməkdir” [13]. Bununla yanaşı alimlərin bəziləri “dərvişliyi maddi aləmdən ruhi aləmə doğru atılan mənəvi bir addım kimi də qiymətləndirirlər” [13].

Dərviş obrazı haqqında Muxtar Kazımoğlu yazır: “Nağil və dastanlarımızda dərviş mifoloji obraz kimi təqdim olunur və bu obrazın semantikasında hamilik funksiyası diqqəti daha çox cəlb edir” [8, s. 66]. İllər keçdikcə, zaman dəyişdikcə ədəbiyyatımızda yeni-yeni dərviş surəti yaranır. “Uzun müddət dastan, lətifə, nağil və deyimə mövzu olan dərvişlər, əsrlər boyunca ictimai və dini həyatın əhəmiyyətli bir parçası olaraq varlıqlarını davam etdiriblər” [13].

Xarici görünüşləri ilə digər insanlardan seçilən Dərvişlər həm görünüşlərinə və geyimlərinə önəm verməzlər, həm üst-başları qaydada olmaz, həm də saçları və saqqalları uzun olar. Məhz buna görə də həm folklorlarda, həm də yazılı ədəbiyyatda Dərvişlərin görünüşü qəribə geyimli və saqqalı kimi təsvir olunur. Həmçinin bəzi obrazlarda isə nuranı, bəyaz geyimli kimi təsvir olunur.

Qədim zamanlardan şifahi xalq yaradıcılığında meydana çıxan Dərviş obrazı həm mənfi, həm də müsbət rollarda öz əksini tapmışdır. Hikmət Quliyev Azərbaycan epik mətnləri üzərində apardığı araşdırmalara əsasən dərviş obrazının funksiyalarını belə müəyyənləşdirmişdir.

1. Övladvermə funksiyası;
2. Yolgöstərmə funksiyası;
3. İnformasiyavermə funksiyası;
4. Sehrli vasitəvermə funksiyası;
5. Çevirmə funksiyası;
6. Yalançı dərvişliketmə funksiyası;
7. Advermə funksiyası;
8. Bəxtvermə funksiyası.

Bu obrazlarda tutduğu yer folklor mətnlərində Dərvişə hansı mövqedən yanaşılmasından asılıdır. Demək olar ki, folklor nümunələrindən olan sehrli nağılların çoxunda Dərviş müsbət rol oynayır. Müsbət obrazlarda verilən dərvişlərə görə, insan xeyirxah olmalı, könlü zəngin, əli açıq, ürəyi saf olmalıdır. Ehtiyacı olan hər kəsə yardım olunmalı, haqsızlıqlara, edilən pisləklərə qarşı çıxmalı və səbr göstərməlidir. Bir sözlə bütün insanlar sevilməli və dəyərləndirilməlidir. Dərvişlər yaradana görə yaradılanları xoş görürlər. Bu müsbət keyfiyyətləri nəzərə alınaraq Dərviş dastanlarda və sehrli nağıllarda müsbət obraz oynayaaraq, övladı olmayanlara sehrli alma verərək onları övlad sahibi edir. Onların bəzilərini hətta göbəkəsdı edir. Dərvişlərin bəziləri şərtlər kəsərək bu gördükləri yaxşılıqların qarşılığını alır, bəziləri isə heç bir qarşılıq ummadan yaxşılıq edirlər. Yəni xeyirxah işlərlə məşğul olurlar.

Amma deyilən müsbət keyfiyyətlərə baxmayaraq Dərviş dastanlarda, nağıllarda istərsə də yazılı ədəbiyyatda mənfi obraz kimi də verilmişdir.

Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin yaradıcılığında digər mifik obrazlarla yanaşı Dərviş obrazı da öz əksini tapmışdır.

Sehrli nağıllarda əks olunan Dərviş obrazından fərqli olaraq Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində öz əksini tapan Dərviş obrazı özünə məxsus yüksək keyfiyyəti ilə seçilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Dərviş görünüşü bu əsərdə öz əksini tapıb. Faciədə Dərvişin ilk görünüşünə nəzər salaq.

Bu sırada ağ geyimli, nurani bir dərviş yol kənarında görünür. Heyrətli və kəskin bir nəzərlə baqınıb durur [2, s. 170].

Əsərlərdə Dərvişin ilk təsəvvür olunan geyim tərzinin onun həmin obrazda tutduğu mövqeyinin göstəricisi də ola bilər.

“Şeyx Sənan” faciəsindən Şeyx Sənanla Dərvişin dialoquna nəzər salaq.

Şeyx Sənan (*dərvişə yaqlaşaraq*)

Baba dərviş! Qılmayın, lütfən.

Bizi məhrum feyzi-söhbətdən [2, s. 171].

Dərviş sükut edər.

Kimsiniz? Məsləkü təriqətiniz

Nə imiş? Söyləyin, rica edəriz [2, s. 171].

Dərviş cavab verməz.

Dərvişin gəlişini görüb Oğuzun onu dəli kimi tanıtmaması, onu bir bəla kimi görməsi, Şeyx Sədranın onun gəlişini hiyləyə bənzətməsi ilə razılaşmayan Şeyx Sənan onların əksi olaraq onun üzünə diqqətlə baxır və yanındakılara deyir: bu çöhrəyə nadir hallarda rast gəlinir, böyük zəkaya malikdir.

Sonra yenə dərvişə üz tutub soruşur:

Sən niçin həp sükutə mailsin?

Söylə bir, hanki dinə qailsin?

Hanki məzhəbdəsin, nəsin, kimsin?

Əcəba, hanki fikrə xadimsin? [2, s. 172].

Dərviş, dəşti məqamında laübali və məcnunənə bir ahənglə fəqət zənguləsiz olaraq, başlar; Şeyx Sənan heyrətlə dinlər. Digər şeyxlər və müridlər də gəlib birəbirər ətrafına toplaşırlar. Dərviş Şeyx Sənanla özünü belə tanıdır.

Saqın, hiç sorma! Bir divanəyim bən,

Dəmadəm çürpür pərvanəyim bən.

Babam heyrət, anamdır şübhə... Əsla

Bilinməz bən kimim, ey şeyxi-vala!

Fəqət pəjmürdə bir səyyahi-zarim,

Şəriətdən, təriqətdən kənarim,

Həqiqət istərim, yalnız həqiqət!

Yeter artıq şəriət, ya təriqət.

Qulaq verməm bən əsla bir xitabə,

Pərəstiyə eyləməm hiç bir kitabə.

Əvət, Quran, Zəbur, İncilü Tevrat

Birər rəya ki, zor təfsiri, heyhat!

Birər rəya bütün əlvahi-ələm,

Birər əfsanə, cənnət, ya cəhənnəm [2, s. 172].

Yuxarıda Dərvişin dili ilə verilən misralardan aydın görünür ki, burada Dərviş həqiqət yolu ilə gedir. Bu yoldan heç də yorulmur və gerin dönmür.

Bu sözlərdən sonra Şeyx Sənan Dərvişin sirli sözlərlə dolu olduğunu, onun sözləri gizli saxladığını anlar və soruşar:

Təbii, səndə var bir xeyli əsrar,

Niçin məxfi tutar, qılmazsın izhar? [2, s. 172]

Dərviş

Birər əfsanədir hər bir sualın,

Gözündən bəllidir fikrin, xəyalın,

Gülər ruhunda bir yaldızlı xülya,

Sənin bir başqa sevda var başında.
Nədir yalnızlıq?! Anlarsın, düşünsən.
Bu rəmzi get də sor, Allahdan ögrən!
Əgər fevqəlbəşər olmaq dilərsən,
Kənar ol daima cinsi-bəşərdən!.. [2, s. 173]

Dərviş burada Şeyx Sənanın gördüyü işlərindən razı qalmır. Şeyx Sənan bunu anlayır və Dərvişə yaxınlaşır mərhəmət göstərməsini istəyir. Amma Dərviş onun sədaqətsiz, vəfasız olmasını qeyd edərək çıxıb gedir.

Şeyx Sənanla Dərvişin başqa bir dialoquna nəzər salaq.

Şeyx Sənan (*ona yaqlaşaraq*)

Aman, ey pir mürsid, mərhəmət qıl! [2, s. 173].

Dərviş (*uzaqlaşaraq, böyük bir istiğna ilə*)

Uzaq bəndən, uzaq, ey mərdi-qafil!

Tərəddüd runüma həp gözlərimdə,

Çəkil get! Yoq sədaqət sözlərimdə,

Vəfa yoq səndə, şeyxim, tez cayarsın,

Həmən, bir başqa xülyaya uyarsın [2, s. 174].

Yuxarıdakı dialoqdan aydın görünür ki, bu əsərdə dərviş müsbət obrazda, yaxşılıq istəyən roldadır. Yəni dramaturq Dərvişə müsbət müvqədən yanaşmışdır. Həmçinin "Şeyx Sənan" faciəsində işlənən Dərviş obrazının romantik şairin digər əsərlərində işlənən mələk obrazı ilə eyni xüsusiyyət daşdığını görürük. Çünki digər obrazlarda mələk də insanları İblisdən uzaq tutub düz yola gətirmək, onları pis yoldan ayırmaq istəyir, burada da Dərviş demək olar ki, eyni rolu oynayır.

Hüseyn Cavid "Şeyx Sənan" faciəsində Dərviş obrazına az yer versə də, Dərviş burada özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçmiş, ona xüsusi dəyər vermişdir. Əsərdə Dərvişin özünə xas mühüm yeri var.

Cavidin zəngin yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri ətraflı təhlil olunduqda görünür ki, insanın daxili aləmini, hiss və duyğularının təsviri, baş qəhrəmanların xarakterlərini dinamik inkişafda vermişdir. Romantik şairin əsərlərini incələdikdə bir-birindən təsirli, rəngarəng mifik obrazlarla zəngin olduğunu görürük. Cavid əsərlərində işlənən belə rəngarəng mifik obrazlar əsərlərini bədiiləşdirir və zənginləşməsinə təsir edir.

Dahi şairin "Şeyx Sənan" faciəsində işlətdiyi Dərviş obrazı özünə məxsus xüsusiyyəti ilə seçilir. Romantik təfəkkürün nəticəsi olaraq əsərlərində diqqəti çəkən mifik obrazlara müraciət etməsi Hüseyn Cavidin folklorə, şifahi xalq ədəbiyyatına olan marağının nəticəsidir. Məhz buna görə də şairin əsərləri hər dövr üçün çox aktualdır və demək olar ki, hər kəs tərəfindən sevilir.

Bu məqalədə Hüseyn Cavidin yaradıcılığında işlənən Dərviş obrazı seçilmiş və tədqiqatə cəlb edilmişdir. Özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən bu obraz Hüseyn Cavidin əsərlərinə xüsusi gözəllik qatmış və oxucuların diqqətini çəkmişdir.

Apardığımız tədqiqat zamanı bir daha əmin olduq ki, H.Cavidin əsərlərinin dili bundan sonra da həm folklor nümunələri baxımından, həm də müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək üçün qiymətli və zəngin dil nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 300 s.
2. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 420 s.

3. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid). 5 cilddə, III c., Bakı: Elm, 2007, 368 s.
4. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edəni Turan Cavid). 5 cilddə, IV c., Bakı: Elm, 2007, 296 s.
5. Əliyev K. Romantizm və folklor. Bakı: Elm, 2006.
6. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. Bakı: Elm, 2014, 331 s.
7. İbadoğlu Ə. Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsi. Bakı: Azərənşr, 1969, 165 s.
8. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 186 s.
9. Qafarlı R. Mifologiya I Mifogenez: rekonstruksiya, etruktur, poetika. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 454 s.
10. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: Nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.
11. Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 363 s.
12. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 326.
13. <https://az.wikipedia.org/wiki/D%C9%99vi%C5%9F>
14. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_folkloru

Чинара Рзаева

ОБРАЗ ДЕРВИША В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Статья посвящена широкому распространению интереса к мифологии и его преобладанию в творчестве романтиков. Это присутствует и в творчестве Гусейна Джавида. Произведения великого драматурга Гусейна Джавида богаты фольклорным материалом. Отражение фольклорных и мифологических образов и образы человеческих ценностей ярко выражены в его творчестве. Романтический поэт в своем творчестве выделял особое место мифологическим образам. В этой статье привлечен к исследованию мифологический образ Дервиша. Здесь теоретическая мысль подтверждается мифологическими признаками, определенными образцами из произведения «Шейх Санан». При исследовании получены интересные научные результаты.

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, романтический, фольклор, мифология, Дервиш.*

Chinara Rzayeva

THE IMAGE OF DARVISH IN HUSSEIN JAVID'S WORKS

In the work of the Romantics great attention was paid to the mythical images and they mostly dominated. This is revealed in the works of Hussein Javid. In terms of the use of folklore examples, the works of the great playwright Hussein Javid are very rich and saturated. Examples of folklore, mythological images, the expression of human values clearly expressed in the works of Hussein Javid. Romantic poet preferred mythological images in his creativity. Mythological images of Darvish used in the works of Hussein Javid were involved to the investigation in this article. Theoretical views were shown by examples extracted from poems "Sheikh Sanan". New interesting scientific summary was gained during the investigation.

Key words: *Huseyn Javid, romance, folklore, mythology, Darvish.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)